

Stefan Mićić

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Kantovo određenje slobode

Apstrakt: Jedno od najvažnijih filozofskih pitanja jeste pitanje o slobodi. Tokom istorije, mnogi mislioci su pokušavali da daju odgovore na pitanja kao što su: šta je sloboda, da li postoji sloboda volje, na koji način možemo da budemo slobodni? Govoreći o Kantovom određenju slobode, suočavamo se, kao što ću pokušati da izložim, sa kompleksnim pitanjem vezanim za naše sazajne moći, ideju transcendentalne slobode i morala, tj. praktične filozofije. U ovom radu pokušaću da predstavim Kantovo shvatanje slobode, najpre problem mogućnosti postojanja slobodnog kauzaliteta, pored kauzaliteta prirode koji otkriva treća antinomija, a potom relaciju između slobode i moralnog zakona koja zauzima važno mesto u njegovoj filozofiji morala.

Ključne reči: Kant, sloboda, treća antinomija, moral

Jedno od najvažnijih filozofskih pitanja jeste pitanje o slobodi. Tokom istorije mnogi mislioci su pokušavali da daju odgovore na pitanja kao što su: šta je sloboda, da li postoji sloboda volje, na koji način možemo da budemo slobodni? Govoreći o Kantovom određenju slobode, suočavamo se, kao što ću pokušati da izložim, sa kompleksnim pitanjem vezanim za naše sazajne moći, ideju transcendentalne slobode i morala, tj. praktične filozofije. Mnogi autori se slažu oko toga da je Kantovo shvatanje slobode inkompatibilističko, što znači da između determinizma i slobode volje postoji dubok jaz. Naime, determinizam je učenje po kome u svetu nema neuzrokovanih događaja. A ako hoćemo da govorimo o slobodi volje, onda ona zahteva nezavisnost od determinizma uzroka.

Kao što ćemo videti, za Kanta je bitna distinkcija između čulnog i inteligibilnog sveta, koja je ključna za njegovo shvatanje slobode kao jedne čiste transcendentne ideje, što će predstavljati način za da se izmiri postojanje slobode volje kod umnih bića sa uzročnim determinizmom.

Ali da bismo dobili potpunu sliku Kantovog stanovišta, naše ispitivanje bi trebalo da počnemo najpre od treće antinomije iz *Kritike čistog uma*, da bismo razmotrili kako je moguće pomiriti kauzalitet prirode i slobodni kauzalitet. Antinomija je termin kojim Kant opisuje jednako racionalne ali kontradiktorne rezultate primene, na sfere čistog razuma, kategorija ili kriterijuma razuma, a koje su odgovarajuće sferi čulne percepcije ili fenomena. Kant je smatrao da su one nužna posledica naših pokušaja da shvatimo prirodu transcendentnalne realnosti. Postoje četiri antinomije čistog razuma, koje Kant deli u dve klase - a te klase su matematičke i dinamičke antinomije. Matematičke antinomije su tako nazvane verovatno zato što se u svakom od dva slučaja kod tih antinomija, bavimo vezom između prostora i vremena i onoga što bi trebalo da budu empirijski objekti (bilo da se radi o svetu ili o objektima u njemu). Dinamičke antinomije, sa druge strane, ne tvrde ništa o prostorno-vremenskim objektima. Za nas je bitna prva od dve dinamičke antinomije, a koja je zapravo treća od svih (matematičkih i dinamičkih).

Teza treće antinomije glasi: „Kauzalitet na osnovu zakona prirode nije jedini kauzalitet na osnovu koga se mogu objašnjavati sve pojave sveta. Radi njihova objašnjenja mora da se prepostavi još jedan kauzalitet na osnovu slobode.“ (Kant, 1976:350). Dakle, treća antinomija tvrdi da možemo da prepostavimo i kauzalitet na osnovu slobode, pored kauzaliteta na osnovu zakona prirode kako bismo objašnjavali sve pojave sveta. Nasuprot tezi, antiteza tvrdi da ne postoji nikakva sloboda, nego je u svetu sve determinisano prirodnim zakonima. Ovde bi taj kauzalitet prirode trebalo shvatiti kao spajanje u čulnom svetu jednog stanja sa stanjem koje mu prethodi, i za kojim ovo stanje dolazi po nekakvom pravilu. Sa druge strane, kauzalitet na osnovu slobode predstavlja apsolutni spontanitet uzroka koji je u stanju da sam sobom započne jedan niz pojava, stoga jedan takav uzrok ne bi bio određen na osnovu nužnih zakona nekim drugim uzrokom koji mu prethodi. (Kant, 1976:350).

Što se tiče započinjanja jednog niza pojava, treba razlikovati početak u pogledu vremena i početak u pogledu kauzaliteta. A za naše razumevanje spontaniteta uzroka, jedino je relevantan početak u pogledu kauzaliteta. Za predmet našeg rada, posebno je interesantno kako Kant rešava treću antinomiju, gde govori o mogućnosti izmirenja kauzaliteta slobode sa opštim zakonom prirodne nužnosti, za šta je transcendentalni idealizam ključan. Sve što opažamo u prostoru i vremenu, odnosno svi predmeti nekog za nas mogućeg iskustva, nisu ništa drugo do pojave, te ih, dakle, treba razlikovati od stvari po sebi, koje opažanju nikada ne mogu biti dostupne.

Bitno je sada videti šta je zapravo transcendentalna ideja slobode, jer je ona ključna za Kanta, kao što ćemo videti, za izmirenje slobodne volje kod umnih bića sa uzročnim determinizmom. Ova ideja ne sadrži u sebi ništa što je pozajmljeno iz iskustva i ona bi predstavljala moć na osnovu koje jedno stanje može da započne samo od sebe. Kauzalitet ove moći sam ne stoji pod nekim drugim uzrokom koji bi ga određivao po vremenu. Sa opštim zakonom da sve što se događa mora imati neki uzrok, stvar stoji drugačije, jer se ovde podrazumeva da i ovaj kauzalitet uzroka mora imati neki uzrok. Za um nastaju teškoće jer celo iskustveno polje postaje jedna celina, a um nije u stanju da predstavi apsolutni totalitet uslova u kauzalnom odnosu. Radi toga se stvara ideja spontaniteta koji može da započne neku radnju samostalno, bez pretpostavljanja nekog prethodnog uzroka koji bi ovaj spontanitet pokrenuo na delovanje na osnovu zakona. Na ovoj ideji transcendentalne slobode zasniva se i njen praktičan pojam.

Pri ispitivanju ova dva kauzaliteta, prirode i slobode, javlja se pitanje same mogućnosti postojanja slobode i, ako je moguća, da li može postojati pored opštosti prirodnog zakona kauzaliteta. Za um, prema mišljenju Kanta, najštetnija je pretpostavka realiteta pojava. Razlog tome je, da ako bi pojave bile stvari po sebi, ne bi ostalo prostora za postojanje slobode. Dakle, pojave bi trebalo shvatati kao proste *predstave* koje stoje u uzajamnoj vezi na osnovu empiričkih zakona. Onda bi same ove predstave mogle da imaju uzroke koji nisu pojave. Takvi uzroci bi bili inteligibilni i u svom kauzalitetu ne bi bili determinisani pojavama. Inteligibilni uzrok bi se nalazio izvan njih, ali njegove posledice bi imale

svoje mesto u nizu empiričkih uslova. Sve navedeno implicira da moramo da odbacimo realitet pojava ako hoćemo da odbranimo slobodu. Primenjujući prethodno navedeno na čoveka, pronalazimo u njemu i inteligibilni i empirički karakter. Inteligibilni karakter ogleda se u tome što čovek, iako prirodu poznaje preko čula, on takođe poznaje i samog sebe putem čiste apercepcije, i to u onim unutrašnjim odredbama koje nikako ne može da svrsta u čulne utiske. Radnja ovog karaktera moguća je samo na osnovu moći uma, i Kant pretpostavlja mogućnost postojanja kauzaliteta uma što će biti krucijalno za uspostavljanje imperativa, koji postavlja pravila kao vodilju u praktičnom životu.

Sa druge strane, empirički karakter ispoljava se u tome što je čovek jedna od pojava prirodnog sveta, pa je samim tim i prirodni uzrok, čiji kauzalitet mora da stoji pod empiričkim zakonima. Pretpostavljajući da je moguć kauzalitet uma prema pojavama, onda je potrebno da um na sebi ispoljava neki empirički karakter. Taj kauzalitet uma ogleda se u postojanju nekog pravila, na osnovu koga je moguće da se pronađu motivi uma u nekoj radnji koja se takođe manifestuje u pojavi. Ali, ako ovu radnju posmatramo samo u odnosu prema umu, Kant primećuje da nalazimo jedno sasvim drugo pravilo i drugi red nego što je u prirodi: „jer tu možda nije trebalo da se desi sve ono što se ipak prema toku prirode desilo i što je na osnovu svojih empiričkih uzroka moralo da se desi“ (Kant, 1976 : 420). Ovde Kant želi da pokaže da bi oni delovi empirijskih kauzalnih nizova koji sačinjavaju radnje nekog subjekta kao fenomena, u svom pojavnom obliku, mogli da budu drugačiji da je taj isti subjekt, kao autonomna ličnost, izabrao drugačije. Trebalo bi naglasiti da sam kauzalitet uma može biti empirijski neuslovljen. Videli smo da u trećoj antinomiji Kant zaključuje da teza i antiteza ne moraju nužno da budu suprotstavljene. Svaka pojava u čulnom svetu u vremenu, uslovljena je jednom prethodnom pojavom, ali moguće je da u isto vreme svaka takva pojava bude i slobodni proizvod nekog inteligibilnog uzroka koji nije vremenski uslovljen, pošto je vreme uslov pojava ali ne i stvari po sebi. (Alison, 1990: 26).

Sada ćemo da pređemo na Kantovo shvatanje slobode u *Zasnivanju metafizike morala*, da bismo kasnije uočili i uporedili mesta koja su bitna za razumevanje Kantovih stanovišta u *Kritici čistog uma* i

Zasnivanju metafizike morala. Zadatak metafizike morala, prema Kantu, jeste ispitivanje ideje i principa moguće čiste volje kao i utvrđivanja principa moralnosti. Kant smatra da jedino što možemo smatrati dobrim, bez ikakvih ograničenja, jeste dobra volja. Dobra volja nije takva po onome što proizvodi ili što je korisna zbog postizanja nekog cilja već je dobra po htenju, tj. ona je dobra po sebi. Prava namena uma je da proizvodi volju koja je dobra.

Takođe važan pojam, koji u sebi sadrži dobru volju, jeste pojam dužnosti. Kant određuje dužnost kao „nužnost jedne radnje iz poštovanja prema moralnom zakonu“. Moralna vrednost radnje ne nalazi se u nekom cilju koji treba postići već u maksimi¹ po kojoj se subjekt na tu radnju odlučuje. Subjekt ne postupa zbog nagrade ili straha već iz nužnosti koja u sebi nosi moralnu vrednost. Kant smatra da subjekt nikada ne bi trebalo da postupa drugačije, do tako da može hteti da maksima njegovog delovanja postane jedan opšti zakon. Takođe, Kant u *Zasnivanju metafizike morala* pokušava da dođe ne samo do spoljašnjih, vidljivih principa kada se govori o moralnoj vrednosti nekog postupka.

Kant ima za cilj da pronikne i u unutrašnju motivaciju, do unutrašnjih principa. Um sam za sebe postavlja određene principe, nezavisno od bilo kakvog iskustva. Na primer, da roditelj mora da zaštititi svoju decu u opasnosti, čak iako postoje neki ljudi koji to ne bi uradili. To leži u jednoj ideji uma, koji determinira volju a priori razlozima. Razlikovanje između načina delovanja stvari u prirodi i bića, je u tome što stvari u prirodi deluju po zakonima a bića deluju prema predstavi zakona jer imaju volju. Za izvođenje zakonite radnje potreban je praktični um. Međutim, pošto nema potpune saglasnosti volje sa umom, jer je volja potčinjena i nekim subjektivnim uslovima, onda su radnje koje se objektivno saznaju kao nužne u stvari subjektivno slučajne. Determinacija takve volje objektivnim zakonima, jeste prinuđivanje. Ukoliko je neki objektivni princip za volju prinudan, njegovu predstavu Kant naziva zapovest uma a formulu ove zapovesti imperativ. Imperativi mogu biti kategorički ili hipotetički. Hipotetički imperativ predstavlja nužnost jedne radnje kao sredstvo za postizanje određene svrhe, a

¹ Maksima je subjektivni princip htenja (Kant, 2008: 27)

kategorički imperativ subjektu predstavlja radnju kao objektivno nužnu samu za sebe, nevezanu za druge svrhe. Kant naziva kategorički imperativ još i imperativ moralnosti, jer se ne odnosi na radnje već na formu i princip iz koga radnja treba da proizađe. Moralni imperativi su potrebni radi slobodnog ponašanja. Imperativ sadrži, pored zakona, neophodnost maksime da bude u saglasnosti sa zakonom i ovu saglasnost imperativu mora da predstavi kao nužnu. Dok su kod događaja u prirodi odredbeni razlozi pojave, na osnovu kauzaliteta, samu formu zakona može predstaviti jedino um, i predstava ove forme je odredbeni razlog volje. Ta volja je potpuno nezavisna od prirodnog zakona pojava, jer se kao njen odredbeni razlog uzima samo opšta zakonodavna forma, a tu nezavisnost od pojavnog, Kant naziva slobodom u transcendentalnom smislu.

Takva volja, kojoj jedino zakonodavna forma maksime može da služi kao zakon - bila bi slobodna volja. Trebalo bi da se osvrnemo i na Kantovo shvatanje da svako umno biće egzistira kao svrha po sebi a ne samo kao sredstvo za upotrebu volje. Njemu je bitno da uspostavi zakone o onome što treba da se dešava tj. objektivno-praktične zakone. Takođe, on ističe da osnov praktičnog zakonodavstva ima svoju objektivnu stranu, u pravilu i formi opštosti koja ga čini da bude zakon, dok se subjektivan osnov nalazi u svrsi. Iz svega ovoga proizilazi, kako Kant naglašava u Zasnivanju, ideja volje svakog umnog bića kao jedne opšte zakonodavne volje.

Prateći Kantov razvojni put, sada ćemo preći na treći odsek *Zasnivanja metafizike morala*, gde nailazimo na tvrdnju da su moralnost i sloboda pojmovi koji upućuju jedan na drugi. Kant pretpostavlja da sloboda volje, transcendentalna sloboda, nije samo nužan već i dovoljan uslov moralnog zakona. Sloboda je potrebna da bi se objasnila autonomija volje. Sloboda volje može da bude samo autonomija, odnosno osobina volje po kojoj je ona zakon same sebe. Kant zaključuje da su sloboda volje i volja pod moralnim zakonima jedno te isto, jer stav da je volja u svim radnjama samoj sebi zakon, znači zapravo da ne treba delati ni po jednoj drugoj maksimi, osim po onoj koja samu sebe može da ima za predmet kao opšti zakon. (Alison, 1990: 420). I u *Kritici čistog uma* nailazimo na sličan argument.

Naime, Kant pretpostavlja (kako vidimo u paragrafu 6 *Kritike čistog uma*) da je neka volja slobodna i postavlja zadatak da pronađe zakon koji je sposoban da je odredi. Slobodna volja mora imati neki odredbeni razlog nezavisno od materije praktičnog zakona koji može da bude dat samo empirijski; a taj odredbeni razlog slobodna volja pronalazi u zakonu. Pošto u ovom zakonu, osim materija zakona, nije sadržano ništa više nego zakonodavna forma, jedino ona može sačinjavati odredbeni razlog volje. Kant iz ovoga zaključuje da sloboda i neuslovljeni praktični zakon upućuju jedno na drugo (Kant, 1956: 36). Sloboda se ne dokazuje na osnovu iskustava o ljudskoj prirodi, već mora da se pokaže da sloboda pripada delatnosti umnih bića koja su obdarena voljom.

Kant smatra da u umnim bićima, mi zamišljamo da upravo um ima kauzalitet u pogledu svojih objekata, jer kada bi um sa svojom vlastitom svešču za donošenje sudova dobio „instrukcije“ iz nekog drugog izvora, subjekt više ne bi svoju determinaciju moći suđenja pripisivao umu već nekom nagonu. Zbog toga um mora da pretpostavi sebe za začetnika svojih principa nezavisno od drugih uticaja, i samo pod ovakvom idejom slobode volje umnog bića može postojati vlastita volja. Čovek poseduje moć koja ga razlikuje od drugih stvari, a to je - um; on sebe mora posmatrati i u inteligibinom smislu, kao biće koje ne pripada samo čulnom već i nadčulnom svetu. Zbog toga čovek svoj kauzalitet volje ne može zamisliti bez ideje slobode, jer je sloboda nezavisnost od odredaba uzroka koji deluju u kauzalnom lancu prirodnog sveta.

Čovekovo potčinjavanje principima uma nije uzrok nekog nagonskog, instinktivnog delanja, već razlog tome je upravo sloboda. Iako, do neke mere, čovek sebe smatra slobodnim, istovremeno on sebe smatramo uslovljenim, kada govorimo u kategorijama svrha, kategorijama moralnih zakona. Time što posedujemo slobodnu volju, mi se zbog toga potčinjavamo moralnim zakonima. Kant ističe da je sa idejom slobode neraskidivo povezan i pojam autonomije, a sa pojmom autonomije povezan je i opšti princip moralnosti. Sloboda čini čoveka delom inteligibilnog sveta, i sve njegove radnje su uvek u skladu sa autonomijom volje. A kao deo empirijskog sveta, sve čovekove radnje treba da budu u skladu sa autonomijom volje, što se izražava u

kategoričkom imperativu. Mogućnost postojanja ovog imperativa kod umnih bića, nalazi se u tome što se pored požuda koje aficiraju čula, nalazi još i ideja čiste volje, praktične, koja u sebi sadrži najviši uslov kategoričkog imperativa.

Dakle, ta pretpostavka slobode volje nužna je za svako biće koje je svesno kauzaliteta koji vrši umom, jer takvo biće mora slobodu da pretpostavi kao uslov svega onoga što čini. Ono što čini moral onim što on jeste je upravo sloboda. To je uslov i princip na osnovu koga je moguć moral, a mi ne tražimo samo moral već ono što njega zasniva i to se ne može naći u razumu ili čulnosti, već jedino i isključivo u umu.

Literatura:

1. Allison, H. (1990), *Kant's Theory of Freedom*, Cambridge University Press.
2. Kant, I. (1976), *Kritika čistog uma*, BIGZ, Beograd.
3. Kant, I. (1956), *Kritika praktičnog uma*, Kultura, Zagreb.
4. Kant, I. (2008), *Zasnivanje metafizike morala*, Dereta, Beograd.

Stefan Mičić

Kant's concept of freedom

Summary: One of the most important philosophical questions is the question about freedom. Many thinkers tried to answer the questions such as: what is freedom, does free will exist, how can we be free? Concerning Kant's understanding of freedom, we face, as I will try to show, complex question of our cognitive powers, transcendental freedom and practical liberty. I will try to present Kant's understanding of freedom, mainly through existence of free causality that is possible with the third antinomy and relation among freedom and moral law that has important place in his moral philosophy.

Key words: Kant, freedom, third antinomy, moral